

SZABÓ MÁRIA

GÖRÖG FILOZÓFIAI TERMINUSOK FORDÍTÁSA CICERÓNÁL

A latin nyelven létrejött filozófiai írások az utóbbi 10-15 évben kerültek az érdeklődés központjába és ezzel egyidejűleg a figyelem Cicero, a filozófus felé fordult. Két oka is van annak, amiért Cicero filozófiai művei ma is érdeklődést válthatnak ki. A *Lucullus* 29-ben megfogalmazta a filozófia célját, amely annak eldöntése, hogy mi az igaz és a hamis, a jó és a rossz, a helyes és a helytelen. Ezek a kérdések hozzátartoznak az emberi léthez minden időben és helyen. A másik ok a modern fordításelméletekben felvetett kérdések, amelyekből itt röviden álljon néhány probléma.

Schleiermacher¹ szerint különbséget kell tennünk a mindennapi és a filozófiai fordítás között. A populárfilozófusok, amelyek közé Cicero is sorolja, a fordítással tanításra, információk szerzésére és azok átadására törekedtek. A fordításnál minden esetben figyelembe kell vennünk, hogy a különböző nyelveknek sem a szintaxisa, sem a formái nem felelnek meg egymásnak. Egyik nyelvből a másikba történő áttünetésnél változik a gondolkodás és a képek formája, a filozófus egyfelől a beszélt nyelvet foglya marad, másfelől azonban a nyelv élő, változó jelenség, amely épp a legnagyobb gondolkodók, írók, költők fantáziájából, nyelvalkotó képességéből táplálkozik. A fordítás mindig egy adott korban, adott kultúrával rendelkező és meghatározott közönség számára készül, alapként pedig feltételez egy előzetes megértési aktust. Így egy fordítás milyenségének elbírálásához ismernünk kell az adott kultúrát, csak egy adott kor kontextusában és egy individuum történetében lehet azt rekonstruálni.

Heidegger bírálja a görög filozófiai terminusok latinra való áttünetését, mert szerinte szó szerint fordítottak ugyan, de a görög tartalom, a lét eredeti tapasztalata elveszett.² Heidegger szerint a létfelejtés, az ontológiai differencia elhomályosulása már korábban elkezdődött (hogy pontosan mikor is, erre nem derül fény, a létfelejtés kezdetét köti Platónhoz, Arisztotelészhez, Anaximandroszhoz, sőt szerinte már Homérosz sem használta megfelelően az aléthesz szót[!]).³ A folyamat a görög filozófiai terminusok latinra való fordításával folytatódott és teljesedett ki, Heidegger szerint rendkívüli károkat okozva, mivel ezeket a „kasztrált” filozófiai terminusokat a latin közvetítette az európai nyelvek számára.

Gadamernél, akárcsak Schleiermachernál, a nyelvi forma és a hagyományozott tartalom nem választható el egymástól. A világtapasztalat nyelvhez kötöttsége azonban nem kizárólagos, a saját világtapasztalat előítéleteinek és korlátainak legyőzése lehetővé teszi, hogy idegen nyelvi világba lépjünk. Gadamer úgy gondolja, hogy minden fordítás, még a szó szerinti is, értelmezés⁴ (érdemes megjegyeznünk, hogy Cicero is így vélekedett a fordításról).

Cicero tevékenysége kiemelkedő jelentőségű a filozófiai terminusok latinra történő áttünetésében és a görög filozófiai tanítások népszerűsítésében. Cicero a *philosophos* szó szerinti értelmében filozófus, azaz a bölcsesség kedvelője, rajongó tanulmányozója a filozófiának, aki

---

¹ Schleiermacher fordításelméletéről l. *Lucien Braun*: A filozófiatörténet története. Budapest 2001. 270–271.

² *Heidegger*: Fenomenológiai Arisztotelész-interpretációk. 23; Levél a humanizmusról. 124–126; A filozófia vége és a gondolkodás feladata. 268. In: ...Költőien lakozik az ember... Bevezetés a metafizikába. 8; A műalkotás eredete. 41–42.

³ Pl. *Heidegger*: Bevezetés a metafizikába. 8–9. Itt a létfelejtés kezdetét Platónhoz kapcsolja, majd Arisztotelésszel folytatódik. *A Mi a metafizika?* Bevezetésében (1949. 5. kiadás, 176. In: ...Költőien lakozik az ember...) azt írja, hogy a metafizika Anaximandrosztól Nietzscheig a létfelejtés története.

⁴ *Gadamer*: Igazság és módszer. 270–271, 311.

megingathatatlanul hitt a filozófiai tanulmányok értékében a szellemi nevelés és a személyiség számára.⁵

Cicerónak, a filozófusnak, a görög filozófiai tanítások népszerűsítőjének nemcsak a görög filozófiai nyelv fordításával, a megfelelő terminusok megtalálásával kellett megküzdenie. A rómaiak vagy teljesen ellenségesen állnak a görög kultúrával szemben, vagy csodálják és igyekeznek asszimilálni, de minden esetben jellemzi hozzáállásukat a görög kultúrával való versengés is, a görögök felülmúlásának vágya. A filozófiához való viszonyuk szintén sajátos: úgy gondolták, hogy a filozófiai problémák és viták nem vehetők túlságosan komolyan. Éppen ezért Cicero a *De finibus* elején szükségesnek és fontosnak tartja megindokolni, hogy miért ír filozófiai műveket, és felsorolja, hogy általában mi a rómaiak véleménye erről a tevékenységről. A legtöbb római szerint a filozófia csökkenti egy ember hasznosságát az állam számára, mert ha az „*élj rejtőzködve*” elvének engedelmessé válik, akkor eleve lehetetlen a közéletben való részvétel, az ilyen ember gyakorlatiatlan és használhatatlan az állam szempontjából, tekintélyromboló és ellenállást szíthat a kormányzattal szemben. Cicero a *De finibus* 1, 1, 2-ben négy csoportra osztja az embereket aszerint, hogy hogyan vélekednek a filozófiáról:

1. ellenségesek a filozófiával szemben,
2. a filozófia nem vehető komolyan,
3. a görög műveltséggel rendelkezők a görög műveket fogják olvasni, a latin nyelvet egyébként sem tartják alkalmasnak a filozófia művelésére,
4. senatori rangú férfihoz nem illő foglalatosság.⁶

Később arról panaszkodik (1, 2, 4), hogy sokan megvetik a latin nyelven írott filozófiai műveket, míg a görögökből latinra fordított színdarabokban nagy gyönyörűséget találnak. Cicero szinte minden filozófia műve elején mentegetőzik azért, hogy filozófiai művet ír, és folytonosan igazolni próbálja a filozófia fontosságát.

Cicero is, akárcsak előkelő római kortársai,⁷ tökéletesen uralta mindkét nyelvet, kortársai közül a legműveltebb, legolvasottabb, retorikailag és filozófiailag legfelkészültebb férfiú volt. Cicero maga a következőket írja:

...amint nekem is mindig hasznomra vált, hogy egyidejűleg műveltem a latint a göröggel, és nemcsak a filozófiában, hanem a szónoklásban is, ...ebben a vonatkozásban oly nagy hasznára voltam polgártársaimnak, hogy nemcsak a görög irodalomban járatlanok, hanem a műveltek is azt gondolják, kaptak tőlem valamit mind a szónoklás tudományában, mind a helyes ítélőképesség kifejezésében...

Off. 1, 1 (Fordította: Havas László)

Cicero célja nem önálló filozófiai művek, saját filozófia létrehozása volt (bár filozófiai műveiben számos újítást alkalmaz), hanem a görög filozófia megismertetése és megszerettetése a rómaiakkal.⁸ Római barátait aggasztja, hogy akik tudnak görögül, azok vajon fogják-e latin nyelven olvasni a filozófiai műveket, illetve akik nem tudnak, azok érdemesnek találják-e azokat az elolvasásra (*Luc.* 2, 4). Cicero nem aggódalmaskodik, mert úgy gondolja, hogy azok sem fogják írásait lebecsülni,

⁵ J. G. F. Powell: Introduction. In: Cicero's Philosophical Works and their Background 1–2. In: *Philosophia Togata*.

⁶ Plutarkhosz római életrajzaiban több helyen ír arról, hogy milyen volt a rómaiak hozzáállása a görög kultúrához és a filozófiához. Ennek alapján nagyjából azt a felosztást tehetjük meg, amelyet Cicerónál olvashatunk. L. Párhuzamos életrajzok, *Cato* 22–23; *Marius* 2; *Caesar* 3; *Lucullus* 1, 42; *Pompeius* 42, 55; *Cicero* 5. Az is világossá válik az életrajzokból, hogy szinte minden előkelő római nagyon jól tudott görögül, és hogy még az 1. században is, amikor a görög kultúra kezdett otthonra találni Rómában, volt egyfajta ellenséges érzület a görög kultúráért túlzottan rajongók iránt. Cicerót nevezték „görögnek” és „könyvmolynak”, amely elnevezések a római köznépi szemében megvető gúnynevek voltak.

⁷ Cicero ugyanabból a társadalmi rétegből származó kortársai, pl. Caesar, Lucullus, Cato, Pompeius szintén tökéletesen kétnyelvűek. L. *Michael Dubuisson*: Cicero és a görög-latin kétnyelvűség. In: *Agatha* I. 165–166.

⁸ *Nat. deor.* I, 4, 7–9.

akik tudnak görögül, sem azok, akik nem (*Luc.* 3, 10, 12). Sőt, ha sikerül a vállalkozása, akkor a görög művekre már nem is lesz szükség (*Luc.* 3, 10, 12).

Nem tartott arra igényt, hogy eredeti gondolkodónak tekinték, azonban Varro kivételével nem akadt kortársa, aki nála a filozófiában jártasabb és műveltebb lett volna. Elsősorban a hellenisztikus filozófiai irányzatok felé fordítja figyelmét. (Cicero az egyik fő forrásunk az epikureus, a sztoikus és a szkeptikus tanításokat illetően, mivel az eredeti művek zöme nem maradt fenn. Panaitiosz *Kötelességekről* írott, elveszett műve alapján írta meg Cicero a *De officiis* című művét. Kevés műnek volt akkora hatása a reneszánsztól a 19. századig, mint ennek, így Cicero révén Panaitioszt a legnagyobb hatású sztoikus filozófusnak tekinthetjük.⁹) Cicero a hellenisztikus irányzatokon kívül jól ismeri Platón és Arisztotelész filozófiáját, sőt a preszókratikus filozófusokat is, ezért fontos doxográfiai forrás. A rómaiak gyakorlatias beállítottságának megfelelően Cicerót az etikai kérdések és a gyakorlati életvezetés foglalkoztatja (ez jellemző az epikureus, a sztoikus és a szkeptikus tanításokra általában), ezért Platón és Arisztotelész ezen írásait tanulmányozza nagyobb gonddal. Húsz évesen lefordította Platón *Prótagorasz* című dialógusát, ebből mindössze négy töredék, a *Timaios*zból, amelyet 51 évesen fordított le, pedig egy hosszabb rész maradt fenn. Szintén ifjan fordította Aratosz *Phainomena* című tankölteményét, ebből 480 sornyi, hosszabb, összefüggő rész és több töredék maradt fenn. Próza fordításai közül a legkorábbi Xenophón *Oikonomikoszának* fordítása (*Off.* 2. 87). Fordított Démoszthenésztől és Aiszkhinésztől is. Írt egy görög nyelvű beszámolót a consulságáról.

Írásaiból és kiterjedt levelezéséből rekonstruálni lehet, hogy milyen műveket használt fel forrásként, melyek voltak meg könyvtárában és melyeket kérte kölcsön. Könyvtára kora legkiválóbb magángyűjteménye lehetett, sokkal több görög, mint latin nyelvű írást tartalmazott.

Filozófiai műveiben nem törekedett ugyan az eredetiségre, azonban nem szolgálai módon vette át a különböző tanításokat, nem szóról szóra fordította le a rendelkezésére álló és ismertetni kívánt szöveget, hanem művei önálló, eredeti és értelmező alkotások. Újításai közül az egyik a retorika és a filozófia ötvözése, amely előfordul elszórta görög szerzőknél is, de Cicero szerint egyedül phaléróni Démétriosz alkalmazta ezt a módszert sikeresen. Cicero a filozófia és a szónoklás tudományának ötvözését tökélyre vitte mind a retorikai mind a filozófiai műveiben. A retorika tudománya a gyakorlatias és jogi szemléletű rómaiakhoz sokkal közelebb állt, mint az elvont filozófiai gondolkodás, így a kettő ötvözése elfogadhatóbbá tette a rómaiak számára a filozófiát. Ennek a módszernek a kialakításában szerepet játszott Cicero műveltségideálja, ti. mind a két tudományban való jártasságot elengedhetetlenül fontosnak tartotta a politikai életben való részvételhez.¹⁰ Nemcsak a vezetők esetében szükséges a filozófiában való jártasság, hanem általában a helyes életvezetés kialakításához is nélkülözhetetlen:

Sohasem dicsérhetjük tehát kellő módon a filozófiát, mert ha utána indulunk, egész életünket kellemetlenség nélkül tölthetjük el.

Cato Maior de senectute I. (Fordította Némethy Géza)

Másik módszere a mindkét álláspont melletti és elleni érvelés, amelyet larisszai Philón alkalmazott először. Ez sem Cicero találmánya, de ő alkalmazza legelőször következetesen a sok tanítás közül az elfogadható vagy a leginkább valószínű vélemény meglézésére. A harmadik, és ez valóban az ő újítása, a római példák nagy bősége a görög példák mellett, ami megint csak azt a célt szolgálta, hogy a rómaiak számára elfogadhatóvá és a gyakorlati életben alkalmazhatóvá tegye a filozófiai tanításokat.

Cicero úttörő munkát végzett, amikor megteremtette a latin filozófiai nyelvet, jóllehet a görögből való fordításnak a gyakorlata nem volt ismeretlen a rómaiak számára. A római irodalom egy-

⁹ A. A. Long: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest 1998. 267.

¹⁰ *Nat. deor.* I, 4, 7: „... úgy gondoltam, hogy mindenekelőtt az állam érdekében kell a filozófia tanításait kifejtenem...” (ford. Havas László). Nyilvánvaló Platón hatása, aki szerint az ideális állam csak akkor lesz megvalósítható, ha a királyok filozófusok lesznek, vagy a filozófusok lesznek királyok.

egy görög mű latinra való átültetésével kezdődött (ld. Ennius, Livius Andronicus), később elsősorban Menandrosz komédiáit ültették át latin nyelvre (ld. Plautus).

Cicero a köznapi beszédben bőségesen használta a görög szavakat, de hivatalos irataiban, beszédeiben, retorikai vagy filozófiai műveiben igyekezett minél kevesebb idegen szót használni. Levelezésében, minél bensőségesebb barátjának ír, annál több görög szót használ. Alapvetően azon a véleményen volt, hogy görög szavakat csak akkor lehet használni, ha nincs latin megfelelőjük, vagy ha ezek a szavak a latin nyelvben már meghonosodtak.¹¹

Cicero a filozófiai műveiben sok helyen ír a fordítási problémákról, nehézségekről és az általa alkalmazott módszerekről. Az általa elmondottak, ill. az egyes filozófiai terminusok fordításának elemzése alapján jól lehet rekonstruálni Cicero fordításban alkalmazott módszereit és koncepcióit. Bizonyos görög szavakat, ha azok már a latin nyelvben meghonosodtak, mint például a retorika, grammatika, dialektika, geometria, muzsika stb., nyugodtan lehet használni, nem kell helyettük más kifejezéseket keresni, hiszen a szokás már szentesítette őket (*Fin.* 3, 2, 4–6, *Luc.* 7, 25). Nem kell szóról szóra fordítani (*Fin.* 3, 16, 52), ha a latinban megvan egy azonos jelentésű, megszokott kifejezés, akkor azt kell használni, vagy más esetben több szóval kell kifejezni azt, amire a görög csak egy szót használ, megint máskor a görög kifejezést kell megtartani, ha nincs jó latin megfelelője (*Fin.* 3, 4, 15). Platón etikai írásainak fordításáról szólván mondja, hogy nem fordító módjára járt el, hanem saját ítélete és előadásmódja szerint dolgozta fel az anyagot (*Fin.* 1, 2, 5–6). Azt is megjegyzi, hogy akkor is nagyon jó szolgálatot tenne a polgártársainak, ha úgy fordítaná Platón és Arisztotelész műveit, mint ahogy a költők a drámákat, hiszen megismernék ezeket a kiváló szellemeket (*Fin.* 1, 3, 7). Sokan elítélik ezért a tevékenységéért, lenézik a latin nyelven írt filozófiai műveket és általában szegényesnek tartják a latint a göröghöz képest. Ennek az lehet az oka, hogy rossz görög szerzők fércmunkáinak még rosszabb latin fordításai kerültek a kezükbe. A latin nyelv kifejezésekben nem hogy szegényebb, hanem sokkal gazdagabb, mint a görög.¹²

Sokszor keresve kell keresnie azokat a szavakat, amelyek a görögnek megfelelnek és ugyanazt jelentik (*Fin.* 2, 4, 13), máskor pedig új szavakat kell teremtenie új fogalmak számára (*Fin.* 3, 1, 3; *Or.* 62; *Luc.* 2, 4; *Luc.* 6, 24).

Plutarkhosz a Cicero-életrajzban írja, hogy Cicero fogalmazott meg először latin nyelven olyan kifejezéseket, mint a *phantasztia* (*visio*), *szünkatathesizis* (*assensus*), *epokhé* (*retentio assensus*), *katalépszisz* (*perceptio*), *atomosz* (*corpora individua*), *ameresz* (*corpus simplex*), *kenon* (*vacuum*) és más hasonlókat. Ki kellett alakítania a tudománynak megfelelő nyelvet, a tudós embereknek azonban megengedett, hogy a köznapi nyelvhasználatnál szokatlanabb kifejezéseket használjanak, különösen akkor, ha az adott tudományággal csak most kezdenek el foglalkozni és nincs meg a megfelelő terminológia.¹³

Cicero mindig aggályosan keresi a megfelelő, pontos terminust. Amennyiben körülírást alkalmaz, gyakran használja a *quasi*, *quidam* szavakat vagy az *id est* kifejezést. Mint már volt róla szó, általában nem a szó szerinti fordításra törekszik, hanem a görög gondolatot igyekszik visszaadni, méghozzá nagy sikerrel.

Ha összevetjük Lucretius Carussal, akinek szintén nagy érdemei vannak a latin filozófiai terminológia megalkotásában,¹⁴ akkor Cicerónál szembetűnik a kifejezések sokkal nagyobb bősége és könnyedsége. Általában Cicero pontosan és jól adja vissza a görög terminust, de gyakran ingadozik a különféle terminusok között és ez elrontja terminológiája technikai szigorúságát. Lucretius mindössze 9

¹¹ Tegye Imre: Cicero és a görög nyelv. In: Agatha I. 176–177.

¹² *Fin.* 1, 3, 8. 10; 3, 2, 4–6; *Nat. deor.* 1, 4, 8.

¹³ Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok: Cicero 40.

¹⁴ Lucretiusnak, aki a *De rerum natura* című tankölteményében az epikuroszói filozófiát igyekezett népszerűsíteni, hasonló terminológiai nehézségekkel kellett megküzdenie, mint Cicerónak. Lucretius is, Ciceróval ellentétben, a latin nyelv szegénységéről panaszkodik. Cicero ismerte és elismerte Lucretius munkásságát, halála után ő adta ki Lucretius művét.

jellegetesen filozófiai szót használ, Cicero filozófiai munkáiban 99 görög szó fordul elő. A görög terminusok közül 38 összetett és 34 egyszerű kifejezés található, az egyszerűek közül Cicero 26-ot tömör és megfelelő latin terminussal fordít le. A fennmaradó 8 szó különböző megoldással van lefordítva: 1. többé-kevésbé azonos jelentésű szóval, 2. kifejezéssel, 3. definícióval. Az összetett görög szavakból csak 15-öt sikerül Cicerónak egyszerű latin terminussal lefordítania, a többi különböző módokon fordítja vagy megtartja a görög terminust. Cicero gyakran gyárt új szavakat is, ha nem talál a görög kifejezésnek megfelelő latin szót.

Powell szerint Cicero fordításai különböző mértékben pontosak.¹⁵ A pontatlanságoknak különböző okai lehetnek. Először is Cicero és kortársai másként vélekedtek a pontos fordításról (és a plágiumról), mint mi. Cicero a szó szerinti fordításnál használja az „*ad verbum*”, „*verbum de verbo*” kifejezéseket. Szó szerinti fordítás esetén a „*verbum pro verbo reddere*” kifejezést is használja. Máshol tudatosan nem szó szerinti fordításra törekszik, hanem a görög gondolat visszaadására, „*genus omne verborum vimque servare*”, azaz hogy megőrizze a szavak minden fajtáját és gondolatát (Ac. 1, 10.) Az „*interpres indisertus*” kifejezést az ügyetlen fordítók kritizálásakor használja (Fin. 3, 15). Az „*interpretari*” szót kimondottan Platón műveinek fordítására alkalmazza (Leg. 2, 45; Fin. 1, 6; Off. 1, 6). Nagy általánosságban alkalmazza a fordítás tevékenységére a „*vertere*” és a „*convertere*” szavakat.

Cicero akkor sem mindig fordít pontosan, amikor megtehetné, mert irodalmi céljait jobban szolgálja egy parafrázis vagy adaptáció. Más esetekben szeretné pontosan visszaadni a görög gondolatot, de a terminológia hiánya vagy a latin nyelv alkalmatlansága akadályozza meg benne. A fordítások pontosságának megítélését akadályozza, hogy a legtöbb esetben az eredeti görög művek nem maradtak fenn, vagy Cicero szövege romlott.

Nem szabad a fordítás modern követelményeit az antik fordításokra alkalmaznunk, hanem ezeket saját koruk mértékei szerint kell elbírálnunk. A fordítás pontosságát azonban nem befolyásolhatja, hogy mely korban fordították, jóllehet bizonyos korokban jobban eltúrték a fordítások pontatlanságát.

Cicero fordításainak pontosságát azon szöveghelyek alapján lehet megítélni, amelyeknek görög eredetije fennmaradt.¹⁶

¹⁵ J. G. F. Powell: Cicero's Translation from Greek. In: *Philosophia Togata I* 273.

¹⁶ Azok a szöveghelyek, amelyeknek görög eredetije fennmaradt:

1. Platón *Timaios*ának és *Prótagorasz*ának, valamint Xenophón *Oikonomikosz*ának fordításai csak töredékesen maradtak fenn.

2. Két idézet Epikurosztól: *Tusc.* 3, 41–42. – Epikurosz: *Epi telousz*: Diog. Laert. 10, 142; Athénaiosz 12, 546c.

Fin. 2, 21 – Epikurosz: *Küriai doxai*: Diog. Laert. 10, 142.

3. Más, többé-kevésbé pontosan reprodukált idézetek egyenes beszédben, elsősorban Platóntól:

Tusc. 1, 97–99. – *Apol.* 40c–42a;

Tusc. 1, 53–54, Rep. 6, 27 – *Phaidr.* 245c–246a;

Tusc. 5, 34–35 – Gorg. 470d;

Tusc. 5, 36 – *Menex.* 247e–248a;

Tusc. 5, 100 – *Epist.* 7, 326b–c „*his fere verbis*”;

Div. 1, 60–61. – *Rep.* 9, 571c–572b „*verba ipsa Platonis expressi*”;

Orat. 41 – *Phaidr.* 279 „*his ipsis verbis*”;

Leg. 245 – *Leg.* 12, 955e–956b „*si modo interpretari potero*”;

Cato Maior 79 – Xen. *Küroupaid.* 8, 7, 17;

Fin. 1, 68; 2, 96 – *Ep. Kür. Dox.* 28 apud Diog. Laert. 10, 148; 10, 22.

4. Szabadon adoptált részletet vagy függő beszédben összegzetek:

Rep. 1, 66–67 – *Rep.* 8, 562c;

Off. 3, 38. – *Rep.* 2, 359d–360b;

Leg. 2, 67–68 – *Leg.* 12, 958d–e;

Cato Maior 59 – Xen. *Oik.* 4, 20–21 (az eredeti is függő beszédben);

Nat. deor. 1, 45 – *Ep. Kür. Dox.* 1. apud Diog. Laert. 10, 139;

Fin. 1, 57 – *Ep. Kür. Dox.* 5 apud Diog. Laert. 10, 140;

Cicero *Timaiosz*-fordításából fennmaradt töredék a 27d–47b elnagyolt fordítása. A *De finibus* bevezetése azt sugallja, hogy Cicero ezt megelőzően nem publikált Platón és Arisztotelész munkáiból való fordítást, ezt a jövőben szándékozott megtenni.¹⁷

A *Timaiosz* fordítási kísérlet lehetett, kb. akkor keletkezett, mint Cicero többi filozófiai műve, tehát i.e. 45–44-ben. A fennmaradt prolóógus alapján úgy tűnik, hogy a dialógus római szereplők között folyik. A fordítás fennmaradt része elegáns stílusú és természetes, néhány hiba lehet a szövegromlás, egyszerű tévedés következménye, esetleg a szöveg meg nem értéséé. Mindenesetre nem lehet messzemenő következtetéseket levonni a *Timaiosz*-fordításból Cicero fordításaira nézve általában.

Az Epikurosztól származó idézetekről Cicero maga mondja, hogy szó szerinti fordítások,¹⁸ és valóban Cicero próbálja szorosán tartani magát a görög szöveghez. Itt olyan köznapi kifejezéseket használ, amelyeket Platón és Xenophón elegáns tolmácsolásában nem. E mögött valószínűleg Epikuros iránti ellenszenvé állhat. (Az igazság kedvéért azonban hozzá kell tennünk, hogy ez nem befolyásolta abban, hogy korrekten ismertesse Epikuros tanításait.)

Mivel a görög filozófia elválaszthatatlanul nőtt ki a görög nyelvből, persze jelentős külső hatásokkal, ezért nem csoda, hogy a görög filozófia fogalmai közül néhány nehezen kifejezhető más nyelven. Cicero kétségkívül nehéz helyzetben volt, hiszen a filozófiai irodalomnak nem volt latin nyelvű hagyománya. Meg kellett találnia a megfelelő latin terminusokat, figyelembe kellett vennie a latin nyelvhasználatot, a két nyelv közötti szintaktikai és egyéb eltéréseket, pl. a határozott névelő használata a görög nyelvben vagy a *participium*ok sokkal nagyobb száma stb. Ugyanakkor Cicero meg akarta őrizni az elegáns stílust, hiszen az ékesszólás legalább annyira fontos volt számára, mint a filozófia. Általánosságban azt lehet mondani, hogy Cicerónak sikerült visszaadni a lényegét, ha változtat az eredeti szövegen, akkor ezt a pontosság, szabátosság kedvéért vagy stilisztikai okokból teszi.

Cicero nem dolgozott ki sajátos fordításelméletet, de megvoltak a határozott nézetei a fordítással kapcsolatban. Fentebb már láttunk néhány példát erre vonatkozóan. (A görög szó megtartása, ha az a latin nyelvben már meghonosodott, szó szerinti fordítás, vagy ha a tartalmat jobban meg tudja világítani, akkor csak a görög gondolat visszaadása stb.)

Próbáljuk meg röviden összegezni, hogyan jár el tehát Cicero a görög terminusok latin nyelvre való átültetésénél.

1. A legtöbb szóalkotása tükörfordítás, pl. a *comprehendibilis* a *kataléptosz* tükörfordítása (*Ac.* 2, 41). Cicero maga is idegenkedett az új szavak bevezetésétől, a túl sok idegen szó használatától, felismervén, hogy egy nyelvi közeg idegenkedik a túl sok újítástól, ezért ezt a módszert csak korlátozottan lehet alkalmazni a terminusok kidolgozásánál (*Or.* 68, 164). Leveleiben gyakran használ új szavakat és sok görög szót, de filozófiai műveiben sehol nem idéz hosszan görögül, és rögtön mentegeti is magát ezért és megmagyarázza a görög szó használatát (*Off.* 1, 111). Gellius szerint Caesar is azt tanácsolta, hogy úgy kell kerülni a szokatlan szavak használatát, mint a sziklákat az óceánban.¹⁹

2. Cicero célja a filozófia népszerűsítése volt, ezért hogy célját elérje és kedvét ne szegje a rómaiaknak, tartózkodnia kellett a sok görög szó használatától, valamint a sok szóújítástól. Ezért Cicero az általa feltalált szavakat nem hagyja magyarázat nélkül.

Fin. 1, 63 – *Ep. Kür. Dox.* 15 apud Diog. Laert. 10, 144.

5. Azok a részletek, amelyek fordításokra emlékeztetnek, de Cicero nem ismerteti a forrást: *Rep.* 6, 27 a *Somnium Scipionis* egy része, amely valószínűleg a *Phaidr.* 245c–246a fordítása. *Cato Maior* 6–7 szabad adaptációja Platón *Rep.* 1, 328e–330a-nak, a Szókratész és Kephalosz közötti beszédnek. Cicero Szókratész és Kephalosz helyébe Catót és Laeliust helyezi.

¹⁷ *Fin.* 1, 17.

¹⁸ *Fin.* 2, 21; *Top.* 3, 41.

¹⁹ *Gell. Noct. Att.* 1, 10, 4.

Gyakran kifejti jelentésüket, megadja előfordulásuk helyét, néha pedig a görög és a latin kifejezés egymást magyarázza. Más esetben csak a latin terminushoz fűz magyarázatot a görög megfelelője nélkül.

3. A *Fin.* 3, 15-ben felsorolja hogyan alkalmazza és fordítja a filozófiai terminusokat:

a) Közönségesebb használatú szó, kevésbé tudományos, mint a görög megfelelője, pl. az *approbatio* a *szünkatathesisz* helyett (*Luc.* 38; *Ac.* 2, 11), a *visum* a *phantasztia* fordítására (*Luc.* 38; *Ac.* 2, 40), az *officium* a *kathékon* fordítására, a *rectum* a *katorthóma* fordítására (*Fin.* 3, 20).

b) Több szónak a használata egy görög terminus visszaadására, pl. a *prolépsziszt* a következő módokon fordítja: *notio*, *praenotio*, *notitia*, *praesentio*, *informatio*, *anticipatio* (*Luc.* 2, 30; *Nat. deor.* 1, 43. 44. 46. 100; 2, 45).

c) Magának a görög szónak a használata.

d) Szó szerinti megfelelések (*Fin.* 2, 12. 13; 3, 39. 40; *Tusc.* 4, 34).

Azonban bármilyen fordítási technikát alkalmaz is Cicero, igyekszik a görög gondolatot visszaadni. Valóban egy más életvilágba helyezi a filozófiát, de nem is tehet másként, hiszen saját korának, kultúrájának függvénye. Cicero fordításait és filozófiai munkásságát szándékainak, céljainak, kora követelményeinek és kultúrájának megfelelően kell tehát értékelnünk, hiszen munkái nélkül oly sok minden veszett volna el számunkra a görög filozófiai tanításokból, és nemcsak azokból.

Ha valóban megértéssel szeretnénk fordulni a görögök és a rómaiak felé, meg kell szívlelnünk Hegel gondolatait: ne keressünk többet a régi filozófusokban, mint amennyit valóban megtalálunk bennük, a régi filozófiát nem lehet hibáztatni és olyan meghatározásokat hiányolni, amelyek nem is léteztek még műveltségük számára. Egy bizonyos népnél egy meghatározott filozófia jelentkezik, amelyet meghatároz az adott nép alkotmánya, kormányformája, társadalmi élete, vallási és erkölcsi szokásai, a művészet, a tudomány és egyéb külső viszonyok.²⁰

SZABÓ MÁRIA
Miskolci Egyetem
Filozófiai Intézet

Bibliográfia

- Antik szkepticizmus, Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek. Budapest 1998. (A Cicero-szövegeket fordította és a jegyzeteket írta *Kendeffy Gábor*)
- Cicero öröksége. Tanulmányok a szónok-politikus születésének 2100. évfordulója alkalmából. Debrecen 2005.
- Cicero*: Válogatott művei. Budapest 1974. (Válogatta és az utószót írta *Havas László*)
- Cicero*: A legfőbb jóról és rosszról. Budapest 1901. (Ford. *Némethy Géza*)
- Cicero*: A végzetről. Budapest 1992. (Fordította, az utószót és jegyzeteket írta *Szekeres Csilla*)
- Cicero*: Az állam. Budapest 1995. (Ford., bev. tanulmány: *Hamza Gábor*; Somnium Scipionis: ford. *Havas László*)
- Cicero*: Az istenek természete. Budapest 1985. (Ford. *Havas László*; utószó: *Hahn István*)
- Cicero*: De divinatione libri duo. Ed. *Arthur Stanley Pease*. Darmstadt 1977.
- Cicero*: Opera Philosophica Vol. I–II. Viennae 1800.
- Forcellini*: Totius Latinitatis Lexicon. Roma 1868.
- H. G. Gadamer*: Igazság és módszer. Budapest 1984.

²⁰ *Hegel*: Előadások a filozófia történetéről. 50–51.

- Miriam Griffin–Jonathan Barnes* (Eds): *Philosophia Togata. Essays on Philosophy and Roman Society*. Oxford 1988.
- Fr. Hegel*: *Előadások a filozófia történetéről I.* Akadémia. Budapest 1979. (Ford. *Szemere Samu*)
- M. Heidegger*: *A műalkotás eredete*. Budapest 1988. (Ford. *Bacsó Béla*)
- M. Heidegger*: „...költőien lakozik az ember...” Válogatott írások. Budapest, Szeged 1994.
- M. Heidegger*: *Fenomenológiai Aristoteles-interpretációk*. *Existencia* 11. Szeged–Budapest 1996–1997. (Ford. *Endreffy Zoltán* és *Fehér M. István*)
- Jill Kraye*: *Cicero, Stoicism and Textual-criticism: Poliziano on katorthóma*. *Rinascimento* 23 (1983) 79-110.
- Noemi Lambardi*: *Il 'Timaeus' Ciceroniano arte tecnica del 'vertere'*. *Quaderni Di Filologia Latina*. Firenze 1982.
- A. A. Long*: *Hellenisztikus filozófia*. Budapest 1998. (Ford. *Steiger Kornél*)
- Lucien Braun*: *A filozófiatörténet története*. Budapest 2001. (Ford. *Steiger Kornél*)
- Paul Mackedrick*: *The Philosophical Books of Cicero*. London 1989.
- Plutarkhosz*: *Párhuzamos életrajzok*. Budapest 1978. (Ford. *Máthé Elek*)
- J. G. F. Powell* (Ed): *Cicero the Philosopher. Twelve Papers*. Oxford 1995.
- Katharine Reiley*: *Studies in the Philosophical Terminology of Lucretius and Cicero*. New York 1909.
- Susanne Widman*: *Untersuchungen zur Übersetzungstechnik Cicero sin seiner philosophischen Prosa*. Tübingen 1968.